

ÜRETİMSEL-DÖNÜŞÜMLÜ DİLBİLGİSİNİN TÜRKÇE'YE UYGULANMASI ÜZERİNE BİR GÖZLEM

AYHAN SEZER

GİRİŞ

Onsekizinci yüzyıl dilbilimcisi James Beattie, Chomsky'nin *Aspects of the Theory of Syntax* (1965) adlı yapıtında bir görüşüyle yer alıyor.

Diller bir bakıma insanlara benzerler. Her dilin kendini bir diğer dilden ayıracak özelliklere sahip olmasına karşın yine de diller arasında ortak özellikler yok değildir.¹

Beattie'nin bu görüşü çoğu kimseye bilineni söyleme gibi gelebilir. Gerçekte dilbilim çalışmalarında çoğu zaman unutuluveren bir görüş bu.

Üretimsel-dönüşümlü dilbilgisi (ÜDD) Türkçe'ye uygulanırken dilbilimci bu görüşü usunda tatmalıdır. Nedeni var bu yargının. ÜDD'nin yapılabilen en ayrıntılı uygulamaları İngilizce üzerine. ÜDD'nin Türkçe'ye uygulanışında bu örneklerden yararlanılması olağandır. Ne var ki, dilbilimci, İngilizce ile Türkçe'nin oldukça değişik 'kişiliklere' sahip olduğunu hep göz önünde bulundurmalıdır. ÜDD'nin Türkçe'de, İngilizce'dekinden değişik görünümler kazanabileceği unutulmamalıdır.

ÜRETİMSEL-DÖNÜŞÜMLÜ DİLBİLGİSİ:

BİR ÖRNEKLEME

Kişinin ana dilinde sayısız tümce üretme ve üretilen bütün tümceleri anlama yeteneği vardır. Kuşkusuz bu yetenek kişinin düşünce yapısıyla ilişkili. Chomsky, üretimsel dilbilgisinin kişinin dili üzerine 'bildiklerini' saptamayı amaçladığını söyler.² Bu da ÜDD'nin kişinin düşünce yapısını kavramaya çalışmasına yol açar. Bir iki örnek söylenenleri daha iyi açıklayacaktır.

¹ Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax* (Massachusetts: The Massachusetts Institute of Technology Press, 1965), s. 5.

² *Aspects of the Theory of Syntax*, s. 8.

1. Sam: What does Ali want?   2. Hakan :Ali ne istiyor?

Tom: Money.

Altan: Para.

Sam: Money?

Hakan: Para?

Tom: Money.

Altan: Para.

Ne İngilizce ne de Türkçe konuşurlar için bu konuşmaları anlamak güçtür. Konuşmalar onların zihinlerinde değişik görünümlededir.

- 1.b Sam: What does Ali want?   2.b Hakan: Ali ne istiyor?

Tom: He wants money.

Altan: Para istiyor.

Sam: Does he want money?

Hakan: Para mı istiyor?

Tom: Yes, he wants money.

Altan: Evet, para istiyor.

Şimdi şu tümceye bakalım:

3. I ate the apple on the table.

İngilizce konuşurlar bu tümceye iki ayrı anlam yükleyebilirler.

- 3.1 Masanın üstündeki elmayı yedim.

- 3.2 Elmayı masanın üstünde yedim.

Daha sonra yanıtlamak üzere soralım: bu tek tümceye iki değişik anlam nasıl yüklenebilmektedir?

Şu İngilizce tümceleri de inceleyelim.

- 4.a They are racing horses. "At yarıştıyorlar."

- 4.b They are racing horses. "Onlar yarış atı."

- 5.a We like entertaining visitors. "Eğlendirici konukları severiz."

- 5.b We like entertaining visitors. "Konukları eğlendirmeyi severiz."

- 6.a I have instructions to leave. "Gitmemi istiyorlar."

- 6.b I have instructions to leave. "Emir getirdim."

- 7.a I found him a bore. "Onu sıkıcı buldum."

- 7.b I found him a bore. "Ona sıkıcı birini buldum."

- 8.a Boiling water frightens him. "Kaynar su onu korkutur."

- 8.b Boiling water frightens him. "Su kaynatmak onu korkutur."

- 9.a Why did he say he broke the window?

"Pencereyi kırdiğını neden söyledi?"

- 9.b Why did he say he broke the window?

"Pencereyi neden kırdiğını söyledi?"

Kişi aynı sözcüklerden ve aynı dizide kurulan bu tümce çiftlerinin değişik anlamlara geldiğini nasıl görebilmekteyiz? 4.a / b ve 6.a / b tümce çiftlerinde vurgulamaların değişik olduğu söylenebilir ama diğer tümce çiftlerinde bu değişiklik de söz konusu değildir. O halde bu tümcelerin değişik anlamlarını nasıl açıklayabiliriz?

ÜDD bütün bu soruların yanıtlarını içeriyor. Her tümcenin iki ayrı yapısı olduğu varsayılıyor: derin yapı ve yüzey yapı. Derin yapı tümcenin anlamını yüzey yapı da ses dizisini saptıyor. İngilizce konuşur, örneğin,

5.a ve 5.b tümcelerinin derin yapılarının ayrı olduğunu 'bilmektedir'.

5.a we like / visitor are entertaining
biz severiz / konuklar eğlendiricidir

5.b we like / we entertain visitors
biz severiz / biz konukları eğlendiririz

İngilizce konuşur iki ayrı derin yapının aynı yüzey yapıya varabileceğini de 'bilmektedir'.

Şimdi de şu tümcelere bakalım.

10.a To learn English is difficult. "İngilizce öğrenmek zordur."

10.b It is difficult to learn English. "İngilizce öğrenmek zordur."

10.c English is difficult to learn. "İngilizce öğrenmek zordur."

11.a When this house is painted white, it looks bigger.

"Bu ev beyaza boyanınca daha büyük görünür."

11.b Painted white, this house looks bigger.

"Bu ev beyaza boyanınca daha büyük görünür."

Bu tümceler de değişik yüzey yapılarının gerçekte aynı derin yapıdan kaynaklanabileceğini gösteriyorlar.

Üretimsel-dönüşümlü dilbilgisinin bu basitleştirilmiş örneklemesinden sonra, Türkçe'ye uygulanmasında sözdizimine ilişkin bir gözlem üzerinde duracağız.

ÜRETİMSEL-DÖNÜŞÜMLÜ DİLBİLGİSİNİN TÜRKÇE'YE UYGULANMASINDA SÖZDİZİMİNE İLİŞKİN BİR GÖZLEM

Hint-Avrupa dilbilimcilerinin yinelemeden edemedikleri bir yargı var. İngilizce sözdizimi anlamlıdır, diyorlar. Bir de geleneksel örnekleri var.

- 12.a Tom killed the tiger. "Tom kaplamı öldürdü."
 12.b The tiger killed Tom. "Kaplan Tom'a öldürdü."

Gerçekte bellisiz bir nedenle yinelenen duran gülünç bir yargı bu. Öyle ya, sözdizimi anlamsız olan diller mi var ki İngilizce sözdiziminin anlamlı olduğu vurgulanıyor? Ne var ki, bu yersiz yargının kimi dilbilimcileri, belki de çok sık yinelandığı için, etkileyebildiği bir gerçek.

Gerçekte söylenilmesi uygun olan İngilizce sözdiziminin özne/nesne ayırımını işaret ettiği. Bu nedenle de İngilizce sözdizimi çok az değişkenlik gösterebilmekte. Özne/nesne ayırımını sözdiziminden başka araçlarla yapabilen dillerde sözdizimi oynaklık kazanabilmekte. Sözdiziminin oynak olması anlamsız olduğunu mu gösteriyor? Kuşkusuz değil. Tam tersine, İngilizce sözdizimi gibi değişmez olanlar salt özne/nesne ayırımını işaret etmeyi üstlenebilirken, oynak sözdizimleri çok sayıda anlam ayrılıklarını gösterebiliyorlar. Kanımca ÜDD'nin evrensel geçerliliği, oynak sözdizimlerinin içerdiği sorunları çözmeden, kabul edilemez ya da edilmemelidir.

Şimdi şu Türkçe tümceleri inceleyelim.

- 12.a Damlaya damlaya göl olur.
 12.b Göl damlaya damlaya olur.
 13.a Yuvayı dişi kuş yapar.
 13.b Dişi kuş yuvayı yapar.
 14.1 Bal tutan parmağını yalar.
 14.b Parmağını bal tutan yalar.
 15.a Siz bu ağacı kestiniz mi?
 15.b Siz bu ağacı mı kestiniz?
 15.c Siz mi bu ağacı kestiniz?

Bu örnekler gerçekte çoktan görülmüş olması gereken bir gerçeği vurguluyor. Sözdiziminin özne/nesne ayırımı için görevlendirilmesi, en basit kullanılma yolu oluyor. Özne/nesne ayırımını bir başka yolla yapabilen dillerde sözdizimi çok değişik anlamlar yüklenebilme olanağına kavuşuyor. Türkçe de bu dillerden biri. Hiç kuşkusuz, eğer ÜDD Türkçe'ye uygulanacaksa, yukarıdaki tümceler arasındaki anlam ayrılıklarını açıklamayı üstlenmelidir.

Şimdi soruna daha yakından bakalım.

16. Ali broke the glass. "Ali bardağı kırdı."
 17.a ALİ BARDAĞI KIRDI.

- 17.b ALİ KIRDI BARDAĞI.
 17.c BARDAĞI ALİ KIRDI.
 17.d BARDAĞI KIRDI ALİ.
 17.e KIRDI BARDAĞI ALİ.
 17.f KIRDI ALİ BARDAĞI.

Bu altı tümce aynı anlamda mıdır? Ya da ÜDD yaklaşımıyla, aynı yapının değişik yüzey yapıları mıdır? Bu altı tümceyi 10 üniversite öğrencisiyle 4 İngilizce öğretmenine vererek anlamlarını yazmalarını istedim. Aşağıdaki tablo bu yanıtların bir değerlendirilmesini veriyor.

		DENEKLERCE YÜZEY YAPILARINA YÜKLENİLEN ANLAMLAR						
		Ali'nin bardağı kırdığı bildiriyor	Kıran Ali'dir	Kırılan bardaktır.	Kırdı. (satmadı, vb.)	Diğer	Anlamsız	
		Denek s.	Den. s.	Den. s.	Den. s.	Den. s.	Den. s.	
YÜZEY YAPILARI	1	Ali bardağı kırdı	14	x	x	x	x	x
	2	Ali kırdı bardağı	x	12	1	1	x	x
	4	Bardağı Ali kırdı	x	10	2	2	x	x
	4	Bardağı kırdı Ali	x	3	7	1	3	x
	5	Kırdı bardağı Ali.	x	4	2	3	6	x
	6	Kırdı Ali bardağı	x	3	x	2	7	2

Görüldüğü gibi bu altı tümcenin aynı derin yapıdan kaynaklandığını söylemek olanaksız ÜDD açısından. Burada ÜDD'nin şimdiye dek üzerinde hiç durmadığı yeni bir görev alanı önermiş oluyoruz: Türkçe konuşurların Türkçe'nin oynak sözdizimini hangi kurullarla algıladıklarını saptamak.

Aynı tümceleeri, uzun yıllar Türkiye'de kalmış ve Türkçe bilen Amerikalı bir dilbilimciye verdim ve İngilizce'ye çevirmesini istedim.

Ali bardağı kırdı.: Ali broke the glass. (simple)

Ali kırdı bardağı.: It was Ali that broke the glass.

Bardağı Ali kırdı.: It was Ali that broke the glass.

Bardağı kırdı Ali.: It was the glass that Ali broke.

Kırdı bardağı Ali.: Ali really broke the glass.

Kırdı Ali bardağı.: Ali really broke the glass.

Sonuç çok ilginç oldu. İlk dört tümce aynı biçimde algılanıyor Türkler ve Amerikalı dilbilimci tarafından. Son iki tümceye Amerikalı dilbilimci hiç bir Türkün yüklediği bir anlam bağlıyor.

Burada asıl önemli olan 2,3 ve 4. tümceler. Türkçe'nin sözdizimiyle yüklendiği anlam, İngilizce'de ancak tümce yapısının değiştirilmesiyle ifade edilebiliyor.

Bu tümceler içinde deneklerin aynı anlamda algıladıkları iki tümce çifti var. Ali kırdı bardağı / Bardağı Ali kırdı ve Kırdı Ali bardağı / Kırdı bardağı Ali. Bu durumda verdiğimiz altı yüzey yapının kaynaklandığı dört derin yapının olduğunu varsayabiliriz. Şimdi bu dört derin yapının kaba tasarımlarını göstermeye çalışalım.

Derin Yapı I: (bildiriliyor) (ali bardağı kırdı)

↓
D Ö N Ü Ş Ü M L E R

Yüzey Yapı: ALİ BARDAĞI KIRDI.

Derin Yapı 2: (bardağı kıran ali'dir) (başkası değil)

↓
D Ö N Ü Ş Ü M L E R

Yüzey Yapı: ALİ | KIRDI BARDAĞI.

Yüzey Yapı: BARDAĞI ALİ KIRDI.

Derin Yapı 3: (ali'nin kırdığı bardaktır) (başka bir şey değil)

↓
D Ö N Ü Ş Ü M L E R

Yüzey Yapı: BARDAĞI KIRDI ALİ.

Derin Yapı 4: (????????????????)

↓
D Ö N Ü Ş Ü M L E R

Yüzey Yapı: KIRDI BARDAĞI ALİ

Yüzey Yapı: KIRDI ALİ BARDAĞI.

Ayraçlar içinde derin yapıların kaba tasarımlarını vermeye çalıştık. Bu derin yapıları yüzey yapıya vardırın dönüşümleri saptamak ÜDD'ne kalıyor. 4. derin yapı için kaba bir tasarım bile veremedik ama diğerlerinden ayrı olduğuna kuşku yok. Bu derin yapının varlığını düşündüğümüz yüzey yapıları bütün deneklerce diğerlerinden ayrı tutuldu. Bu da 4. derin yapının varlığına bir kanıt.

13.a'da verdiğimiz atasözünü alalım yeniden.

YUVAYI DİŞİ KUŞ YAPAR. Bu tümce neden daha sık kurulan (özne - nesne - eylem) yapısı yerine (nesne - özne - eylem) yapısında söylenmiştir? Tümceyi DİŞİ KUŞ YUVAYI YAPAR olarak, anlamı etkilemeden, salt değişik bir söyleyiş kazanmak için, değiştirebilir miyiz? Kuşkusuz hayır. Yine derin yapı tasarımlarını verelim.

DERİN YAPI 1: (ilgilendiğimiz yuvadır) (onu dişi kuş yapar)

D Ö N Ü Ş Ü M L E R

YÜZEY YAPI: YUVAYI DİŞİ KUŞ YAPAR.

DERİN YAPI 2: (dişi kuştan söz ediliyor) (Yuva yapar o)

D Ö N Ü Ş Ü M L E R

YÜZEY YAPI: DİŞİ KUŞ YUVAYI YAPAR.

Bu örnek de Türkçe sözdiziminin yüzey yapıda olanak sağladığı değişikliklerin çoğu zaman derin yapıların istediği değişiklikler olduğunu gösteriyor.

S O N U Ç

Türkçe sözdizimi oynaktır. Ama kimilerince sanıldığı gibi işlevsiz değildir bu oynaklık. Sözdizimi anlam taşır. Geleneksel dilbilgisi ifadeyle, sözdizimi değişikliğinin anlam değişikliğine yol açtığını söyleyebiliriz.

Üretimsel-dönüşümlü dilbilgisi yaklaşımı seçilirse, sözdizimindeki değişiklikleri derin yapıların doğurduğunu söylememiz gerekir. Türkçe'

nin üretimsel dönüşümlü dilbilgisi derin yapılar ile sözdizimindeki değişiklikler arasındaki bağıntıyı saptamalıdır. Bir başka deyişle, ÜDD, Türkçe konuşurun, sözdizimindeki değişiklikleri nasıl değerlendirdiğini açıklayabilmelidir. En azından açıklamaya çalışmalıdır. Kanımca böyle bir uygulamayı içermeyen bir dilbilgisi Türkçe'nin üretimsel-dönüşümlü dilbilgisi olmaya hak kazanamaz.